

compositional, the iconographical and the stylistic features of all the terracotta resulting from it. The subsequent manual finishing on dry clay presupposes appearance of some certain elements, such as various accessories, hairdos or pleats in the clothes which are not contained in the template. Therefore, in defining the types, it is necessary to tell the essential features forming a certain type from the additional ones that do nothing but give a general concept of miscellany within one particular type. We can also trace the typology of the protomai of Demeter and Cora-Persephone through the plots and the morphology, taking into consideration the chronology and the stylistic peculiarities. They are divided into busts and waist-length images. All the protomai have morphological and stylistic peculiarities of their own that make it possible to identify variants within one type. The evolution of the types of statuettes in the chronological manner is clearly seen in the manufacturing technology as well as in the processing and in the range of products. All this makes it possible to assume that the Ancient Greeks' freedom in thinking was not at all limited by anything.

Key words: *Bosporus, Demeter, anthropomorphic plastic arts, protomai, terracotta.*

УДК 903'1(36)

О. О. Демідко

ГЕНДЕР І СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ В ПОЛОВЕЦЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Половецькі статуї зображують чоловіків, що цілком відповідає патріархальному сімейно-родовому культу предків, і жінок. Зображення жінок, культ предків, по жіночій лінії, – явище неймовірне в патріархальному суспільстві без пережитків матриархату. Статуї поділялися на стоячі, сидячі, або напівсидячі. Вони «одягнуті» в сорочки і каптани з суцільними або розрізними полами, у напівзігнутих руках тримають ритуальні посудини різної конфігурації. Характерно, що не тільки жіночі статуї зображувалися з грудьми, нерідко і чоловічі скульптури забезпечувалися цим символічним атрибутом сили родового покровителя, котрий дарує добробут і багатство. Особливо часто груди у чоловічих статуях зображувалися там, де чоловічі скульптури переважали. Всі вони належать до останнього періоду існування половецької скульптури – до її занепаду (XIII ст.). Половці в той час знемагали в боротьбі з татаро-монголами. Очевидно, скульптури намагалися якомога більш чітко висловити ідею покровителя, котрий дарує сили і в той же час втілює в статуях образи вождів – воїнів. Жіночі скульптури вирізняються головними уборами, прикрасами, багато орнаментованими каптанами. Обличчя деяких статуй обрамляють «роги» – вони, за свідченням етнографів, виконували не тільки роль декору, але й мали магічне значення. Вони були, ймовірно, символом дівчини-нареченої. Припущення це дозволяє зробити простежена етнографами у тюрків весільна гра – стрибка, в якій наречена ототожнювалася з бараном, а наречений і його дружки з вовками, зобов'язаними наздогнати дівчину. Половецькі жіночі скульптури могли встановлюватись знатним полочанкам, уособлювати образ покровительки роду, і навіть войовниці. Тому при визначенні соціальної стратифікації половецького суспільства ми не можемо відвести первинне місце тільки чоловікам, разом з ними знаходилися і жінки, які вправно долали не тільки побутові проблеми, але й при необхідності могли захистити власний рід.

Ключові слова: *антропоморфні стели, гендер, матриархат, половці.*

Кочівницька тематика, зокрема, історія, культура та побут половців привертала увагу українських і російських науковців різних часів. Незважаючи на велику кількість досліджень, питання соціальної реконструкції половецького суспільства потребують подальшого вивчення. Беручи за основу гендерну теорію, ми спробуємо створити, підтвердити і одночасно відтворити уявлення про жінок і чоловіків у половецькому суспільстві. Разом з тим ми прослідкуємо процес, за допомогою якого статевим відмінностям надається соціальне значення, після чого гендер стає основою соціальної стратифікації.

Дані про половців, що містяться в писемних джерелах, уривчасті, неповні, а іноді й суперечливі. Тому головним джерелом для вивчення їх історії були і залишаються археологічні пам'ятки. Вони представлені перш за все половецькими похованнями та монументальною скульптурою, якій належить особливе місце серед пам'яток давнини кочовиків.

Серед наукових студій близьких до питань гендерної археології можна виокремити праці С. Плетнєвої [1; 2; 3], Т. Потьомкіної [4; 5]. Загальна теорія і методологія гендерних досліджень отримала висвітлення у працях О. Вороніної [6], С. Гамільтон [7], М. Нельсон [8].

Половецькі статуї зображують чоловіків, що цілком відповідає патріархальному сімейно-родовому культу предків, і жінок. Зображення жінок, культ предків, по жіночій лінії, – явище неймовірне в патріархальному суспільстві без пережитків матриархату. Наявність подібного в половецькому суспільстві підтверджує коротка літописна фраза про звичаї половців «поимают мачехы своя и ятрови» (звичай левирату) [9].

Статуї поділялися на стоячі, сидячі, або напівсидячі. Вони «одягнуті» в сорочки і каптани з суцільними або розрізними полами, у напівзігнутих руках тримають ритуальні посудини різної конфігурації.

У чоловічих статуях на голові шоломи, дуже подібні до шоломів давніх русичів, з-під яких на спину спадають три коси, на грудях – бляхи з крипільними ремнями. З-під пояса, прикритого напівзігнутими руками, звисають: зброя (шаблі, луки, сагайдаки, канчуки) та побутові речі (ножі, кресала, гребінці, гаманці, музичні інструменти тощо).

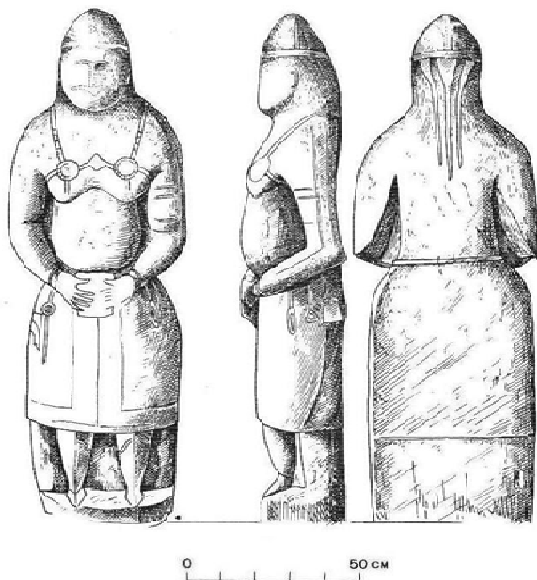

Рис. 1

Одяг складається з сорочки, каптана, пояса (його іноді зображують тільки на спині), штанів і чоботів. Рукава каптанів оздоблені галунами та клавами (нашивками з геометричним орнаментом), орнаментом прикрашені й подоли каптанів. Чоботи з виступними наколінниками сягають вище колін, на стегнах їх крипили ремнями. Короткі ніжки статуй спираються на підніжок. Така детальна характеристика наштовхує на думку, що чоловічі статуї зображували як воїнів, так і представників цивільної верхівки тогочасного половецького суспільства. Та до сьогоднішнього дня немає остаточної версії щодо семантики чоловічих зображень (воїни, жерці, аристократи, конкретне божество) [10].

Характерно, що не тільки жіночі статуї зображувалися з грудьми, нерідко і чоловічі скульптури забезпечувалися цим символічним атрибутом сили родового покровителя, котрий дарує добробут і багатство. Особливо часто груди у чоловічих статуях зображувалися там, де чоловічі скульптури переважали. Всі вони належать до останнього періоду існування

половецької скульптури – до її занепаду (XIII ст.). Половці в той час знемагали в боротьбі з татаро-монголами. Очевидно, скульптури намагалися якомога більш чітко висловити ідею покровителя, котрий дарує сили і в той же час втілює в статуях образи вождів – воїнів. Чоловічих скульптур з грудьми дійшло до нас порівняно не так багато [11]. Але все ж таки існують дуже яскраві приклади. Так, половецька скульптура чоловічого призначення з Дніпропетровського історичного музею має досить великі груди, майже жіночі.

Поєднання чоловічих і жіночих рис в одній статуї настільки незвично, що нерідко викликало сумніви у дослідників. Одні воліли не помічати явно чоловічих рис фігури і вважали статуї жіночі, інші навпаки, вважали що зображення грудей просто помилка майстра, який бажав зобразити повного чоловіка. Неправомірність першого висновку абсолютно очевидна. Статуї з грудьми – чоловічі по всіх інших ознаках. На голові у них шоломи або башлики, на обличчі вуса, на грудях – бляхи і ремені [12]. Скульптори не випадково зображували повних величних чоловіків з видатними грудьми (розвиненими грудними м'язами) та великим виступаючим животом. Ситий великий живіт предка-покровителя також був символ благоденства роду і сім'ї.

Отже, в цілому чоловікам в половецькому суспільстві, як і слід було чекати, відводилася безсумнівно важлива роль – покровителя і захисника всього роду, чоловіки завжди наділялися владою, в той час як жінки виконували найважчу роботу. Так, за відомостями Рубрука і Карпіні, в обов'язки жінок входило правити вози і ставити на них житла, робити масло і грут, готувати шкури і зшивати їх... Вони робили і повсть, яким накривали будинки. Разом з тим дівчата і жінки їздили верхи і спритно скакали на конях, на рівні з чоловіками. Карпіні додає до цього: «Ми також бачили, що вони носили сагайдаки і луки... Про чоловіків Карпіні писав так: «Чоловіки нічого зовсім не роблять, за винятком стріл, а також іноді займаються скотом, але вони полюють і вправляються у стрільбі...». У цілому ж, як ми бачимо, жінки в побуті були зайняті значно більше, ніж чоловіки [13].

Судячи з писемних джерел, жінкам відводилася не остання роль. Про це перш за все, свідчить велика кількість жіночих скульптур. Незважаючи на панування патріархально-родового ладу в половецькому суспільстві, незважаючи на те що в XII ст. цей лад підійшов вже до порога класового суспільства, [14] половці поряд із статуями пращурам-чоловікам у величезному числі ставили статуї пращурам-жінкам. Підрахунки по районах розселення половців (Середнє і Нижнє Придніпров'я, Середній і Нижній Донець, Приазов'є, Передкавказзя, Крим і Поволжя) показали, що всюди чоловічих і жіночих статуй зустрічалось однаково, тільки в Криму чоловічих статуй поки відомо втричі більше, ніж жіночих, а в Поволжі взагалі немає жіночих статуй. Але вже один факт масового поширення жіночих статуй свідчить про велику роль, яку грали жінки в половецькому, безумовно, в цілому патріархальному суспільстві. Жінки, як і чоловіки, зображувалися у положенні стоячи і сидячи. Слід зазначити, що стоячі, як правило, були одягнені в більш розкішні сукні і супроводжувалися великою кількістю речей на поясі, що безумовно, підкреслює їх більш високе положення в суспільстві. У них частіше зустрічаються розкішні сережки, намиста, гривни, підвіски, пряжки на потилиці, на поясі багато різних, дорогих предметів: люстеров, гребінців, батогів, а в однієї навіть зброя. Зроблені ці статуї в більшості випадків ретельніше, ніж сидячі [15]. Не виключено, що в результаті загибелі чоловіка в поході його дружина ставала на деякий час главою коша. Ось її після смерті і зображували у вигляді скульптури у положенні стоячи, а звичайних дружин багатих і знатних кошових – сидячими.

Розглянемо більш детально жіночі скульптури, їх семантичне навантаження. Жіночі скульптури вирізняються головними уборами, прикрасами, багато орнаментованими каптанами. Половчанки носили широкрисі капелюхи з високими

загостреними наголівками, капелюхи-пов'язки, плоскі шапочки на зразок беретів, високі – конусоподібні з валиком – відлоги та відлогоподібні шапочки. Головні убори закріплювалися за допомогою стрічок і шнурків. З-під головних уборів на спину спадали лопасті – тканина для прикриття голови й плечей – та спеціальні ткани чохла з вкладеними в них косами [16]. Обличчя деяких статуй обрамляють «роги» – вони, за свідченням етнографів, виконували не тільки роль декору, але й мали магичне значення. Археологічні залишки подібних прикрас зустрінуті в багатьох кочівницьких могилах XI–XIII ст. Це срібні легкі півкільця, нашиті на повстяні валики. Їх знаходять майже завжди у скронь і лоба покійниць. Високі «капелюхи» з «рогами» були найбільш святковим вбранням жінок. «Роги» мали і смислове значення. Вони були, ймовірно, символом дівчини-нареченої. Припущення це дозволяє зробити простежена етнографами у тюрків весільна гра – стрибка, в якій наречена ототожнювалася з бараном, а наречений і його дружки з вовками, зобов'язаними наздогнати дівчину [17]. Аналізуючи кількість жіночих скульптур з подібними прикрасами (у вигляді «рогів»), можна дійти висновку, що нелегко було наздогнати та приборкати половецьку наречену (Табл. 1.)

Таблиця 1

Дніпропетровський область	50 %
Донецька область	48 %
Запорізька область	47%
Київська область	46 %
Харківська область	50 %

Якщо відштовхуватись від думки, що скульптури були наближені до портретів, можна припустити, що і за життя багато половчанок залишалися в статусі наречених. За прикраси правили також різноманітні сережки (круглі, кільчасті, каплеподібні, ромбічні) намиста, гривни (одна, дві, а то і три, з рівною поверхнею або кручені). Крім того, значна частина жіночих статуй має на грудях вище келиха підвішений «медальйон» округлої чи квадратної форми. Як і чоловічі, каптани половчанок оздоблені орнаментованими нашивками, але вишуканішими. Канонізованою деталлю половецьких статуй є також повні, налиті материнським молоком груди. Вони зображуються майже завжди без будь-якого прикриття, навіть тоді, коли на статуї позначений одяг. З-під пояса звисають гребінці, люстерка, гаманці, ножі, кресала тощо. Кріпильні ремені трапляються в основному тільки на сидячих жіночих статуях. Часто у поясовому наборі зустрічаються предмети, що є, ймовірно, музичними інструментами того часу. На жіночих постатях були зустрінуті лопатоподібні предмети, на яких були прокреслені контури якогось вістря (на кшталт ланцети), що може бути смичком [18]. Отже, половецькі жіночі статуї повністю передають нам зовнішній вигляд, культуру й побут половчанок. Не слід забувати й про те, що обличчя жіночих скульптур за деталями найчастіше індивідуальні. Вони нікого не залишать байдужими: вираження остраху, покори і водночас гордої величі [19].

Як зазначалося вище груди майже завжди залишалися оголеними. Половецький скульптор хотів таким шляхом передати покровительські функції не тільки чоловіків, але й жінок у половецькому суспільстві. Груди – це найбільш реальна умова життя і сили дитини, майбутнього богатиря, можливість його безсмертя. У казках багатьох тюркомовних народів богатир-герой, насмоктавшись материнського «золотистого, густого» молока ставав непереможним і невразливим [20]. Тому не дивно, що ідея покровителя в статуях втілювалася в образі жінки.

Ми далеко не завжди можемо з повною впевненістю говорити про те, кому (чоловікові або жінці) належало те чи інше половецьке поховання. Проте Г. Федоров-Давидов виконав велику роботу з визначення складу інвентарю в чоловічих, жіночих і дитячих похованнях, відібравши з 1000 розкопаних кочівницьких комплексів набагато більше 100 визначних у статевому і віковому відносінах поховань. Виявилося, що зброя, кістки коня, а зрідка і зброя (спис, луки, стріли) попадаються в жіночих похованнях [21]. Цікаво також відзначити, що тільки в жіночих похованнях зустрінуті були ритуальні фігурки чоловічків, що може свідчити про жрецькі функції жінок.

Варто до того ж враховувати повідомлення Анни Комнін (XII ст.), що жінки у печенігів і половців брали участь у боях нарівні з чоловіками [22].

Однозначно половецькі жінки грали виключно важливу роль. Це підтверджує і поховальний інвентар. Так, в масиві жіночих половецьких поховань виділяється невелика кількість поховань з ранговими предметами, це – казан, шийна і розпрямлена гривні [23]. Казан вважається символом родового об'єднання. Отже, жінки, поховані з котлом, мабуть, якийсь час перед смертю очолювали соціальний осередок (кіш, рід), або були дружинами (вдовами) глав родових об'єднань [24]. На думку дослідниці Т. Потьомкіної прижиттєвий статус жінок з двома ранговими предметами (з шийною гривною і котлом) був доволі високим. Вони володіли найвищим статусом в половецькому суспільстві і всією повнотою влади у своєму соціальному осередку. Така ситуація, швидше за все, складалася після смерті чоловіка при неповнолітніх синах. Ймовірно, ці вдови-регента були наділені владними повноваженнями і здійснювали управління своїм родом, виконуючи як господарські, так і політичні, і, можливо, військові (з оборони вєж) функції [25]. Ці припущення ґрунтуються на численних письмових джерелах, які, незважаючи на те, що описують життя монгольських номадів, можуть, на наш погляд, бути екстрапольовані на половецьке суспільство.

Про високе положення жінки у половців можна судити й по унікальній статуї з дитиною з с. Чорнухино Луганської області (Рис.2).

Рисунок 2

дарує сили, виражена тут особливо яскраво і виразно. Проте дитина не хлопчик, як слід було б очікувати, виходячи з даних про патріархальність половецького суспільства, а дівчинка. Статуя, очевидно, символізує образ жінки, що дає жінці ж – безпосередній продовжувачці роду – життя [26].

Зображення двох людей на підвісках, виявлених у кургані біля с. Койбали на р. Абакан, ще раз підтверджують важливу роль жінок у половецькому суспільстві. Вони є

Полегшений абрис фігури і її об'ємність дозволяють віднести статую до періоду розквіту половецького скульптурного мистецтва, тобто, очевидно, до середини – другої половини XII ст. Жінка зображена з підкресленими ознаками статі. До грудей у неї припало немовля, ймовірно, «продовжувача роду». Статуя жінки з дитиною дозволяє нам поставити питання ще про один важливий факт збереження у половців норм матріархальних відносин, а саме про збереження матрілінійного рахунку спорідненості [26].

Ідея покровителя роду, котрий

як би мініатюрними копіями кам'яних статуй, але виконані із золота і срібла. На думку С. Скобелева це зображення богині Умай – одного з найважливіших тюркських божеств – покровительки дітей і родючості [27]. Як правило, всі половецькі жіночі статуї мали узагальнене значення покровительки сім'ї та роду.

На доказ ролі половчанок давньоруські літописи зберегли також відомості про півтора десятка русько-половецьких шлюбів. Перший такий шлюб датується 1094 р., коли онук Ярослава Мудрого київський князь Святополк Ізяславович одружився на дочці хана Тугоркана. На половчанках були одружені Володимир Мономах і його сини Андрій Волинський та Юрій Долгорукий, а також Володимир Галицький, Мстислав Удатний, Рюрик Київський, Ярослав Всеволодович (син Всеволода Велике Гніздо). У Всеволода і Святослава Ольговичів матері була половчанками; у Ігоря і Всеволода Святославичів половчанками були і мати, і бабка (по батькові). Таким чином, вже до кінця XII ст. в усіх князів «чернігівського дому» і в більшості князів північно-східної Русі текла половецька кров [28].

Протягом всієї історії в східноєвропейському степу половці не прожили жодного спокійного року. Походи на Русь, Візантію, постійна оборона своїх кочовищ – все це вимагало максимального напруження сил (в основному чоловічих). Не виключено, що в цьому воєнізованому суспільстві були і потужні войовниці, або як їх називала С. Плетньова, степові «поляниці»-воїни, які мало чим відрізнялися від своїх побратимів-чоловіків.

Головним археологічним джерелом є жіноча скульптура з Миколаєва – єдина статуя жінки-воїна. Це величезна статуя – 2,8 м заввишки. Одягнена вона в плоский капелюх, груди у неї підтягнута і прикриті нагрудними бляхами, на поясі ліворуч – вигнута шабля з перехрестям, а праворуч – довгий сагайдак, що висів на двох ремнях. На рукавах каптана зображені нашивки – клави, що свідчать про високе становище жінки-воїна в половецькому суспільстві [29]. Всі інші жіночі фігури ніколи не супроводжувалися зброєю, навіть батоги зображені були всього тричі. Т. Потьомкіна вважає цю скульптуру підробкою кінця XVIII–XIX ст., яка була виготовлена скульптурами на замовлення якогось поміщика для прикраси садиби. Але це всього лише нічим неаргументоване припущення. Ще одне важливе джерело – срібний з позолотою жезл, знайдений поряд з половчанкою в Новоіванівському кургані. А жезлом, як відомо, мав право володіти керівник (власник) племені, кошу, воєного підрозділу [30].

Таким чином, незважаючи на те, що половецький язичницький соціум був патріархальним, важлива роль відводилася не тільки чоловікам, але й жінкам. Не можна говорити про нерівність половчанок з половцями. Половецькі жіночі скульптури могли встановлюватись знатним половчанкам, уособлювати образ покровительки роду, і навіть войовниці. Тому при визначенні соціальної стратифікації половецького суспільства ми не можемо відвести первинне місце тільки чоловікам, разом з ними знаходилися і жінки, які вправно долали не тільки побутові проблеми, але й при необхідності могли захистити власний рід.

Список використаної літератури

1. Плетнева С. А. «Амазонки» как социально-политическое явление [Электронный ресурс] / С. А. Плетнева // Культура славян и Русь. – М., 1998. – С. 539–547. – Режим доступа: http://liberea.gerodot.ru/a_hist/amazon02.htm
2. Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в Южнорусских степях / С. А. Плетнева // Материалы и исследования по археологии СССР. Труды Волго-Донской археологической экспедиции. – М. : АН СССР, 1958. – № 62, т. 1. – С. 151–226.
3. Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния / С. А. Плетнева // Археология СССР. [Свод археологических источников]. – М. : Наука, 1974. – Вып. Б4-2. – 200 с.

4. Потемкина Т. М. Институт «амазонства» у половцев: миф и реальность / Т. М. Потемкина // Літопис Донбасу: Краєзнавчий зб. – 2010. – № 18. – С. 51–57.
5. Потемкина Т. М. Социокультурный аспект женских половецких погребений со статусными предметами [Електронний ресурс] / Т. М. Потемкина // Донецький археологічний зб. – 2009–2010. – № 13/14. – С. 135–144. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Daz/2009-2010_13-14/135_144.pdf
6. Воронина О. А. Теория и методология гендерных исследований : курс лекций / под общ. ред. О. А. Ворониной. – М. : МЦГИ-МВШСЭН-МФФ, 2001. – 416 с.
7. Hamilton, Sue Whitehouse Archaeology and women: ancient and modern issues [Електронний ресурс] / Hamilton, Sue Whitehouse. – Walnut Creek, Calif, 2007: Left Coast Press. – 45 p. – Режим доступу: http://books.google.com.ua/books/about/Archaeology_and_women.html
8. Milledge Nelson, Sarah Handbook of gender in archaeology / Milledge Nelson, Sarah. – Oxford : AltaMira Press, 2006. – 913 p. – Режим доступу: http://books.google.com.ua/books/about/Handbook_of_Gender_in_Archaeology.html
9. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 2. – С. 454.
10. Плетнева С. А. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV–XIII века) : [учеб. пособие] / С. А. Плетнева. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ин-та, 2003. – С. 141.
11. Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния / С. А. Плетнева // Археология СССР. [Свод археологических источников]. – М. : Наука, 1974. – Вып. Б4-2. – С. 74.
12. Там само. – С. 75.
13. Плано Карпини. Путешествия в восточные страны / Плано Карпини и Рубрука. – М., 1957. – С. 132.
14. Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в Южнорусских степях / С. А. Плетнева // Материалы и исследования по археологии СССР. Труды Волго-Донской археологической экспедиции. – М. : АН СССР, 1958. – № 62, т. 1. – С. 176.
15. Плетнева С. А. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV–XIII века) : [учеб. пособие] / С. А. Плетнева. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ин-та, 2003. – 248 с.
16. Плетнева С. А. Половцы у себя дома / С. А. Плетнева // Татарская археология. – 2000. – № 1/2 (6/7). – С. 147.
17. Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в Южнорусских степях / С. А. Плетнева // Материалы и исследования по археологии СССР. Труды Волго-Донской археологической экспедиции. – М. : АН СССР, 1958. – № 62, т. 1. – С. 210–211.
18. Телегін Д.Я. Вартові тисячоліть / Д. Я. Телегін. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 69.
19. Бушаков В. А. Мифологический сюжет на половецкой статуе в Аскании-Нова [Електронний ресурс] / В. А. Бушаков. – Режим доступу: <http://turkolog.narod.ru/info/I23.htm>
20. Формозов А. А. Памятники первобытного искусства на территории СССР / А. А. Формозов. – М. : Наука, 1980. – С. 112.
21. Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов / Г. А. Федоров-Давыдов. – М., 1986. – С. 186.
22. Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в Южнорусских степях / С. А. Плетнева // Материалы и исследования по археологии СССР. Труды Волго-Донской археологической экспедиции. – М. : АН СССР, 1958. – № 62, т. 1. – С. 178.
23. Потемкина Т. М. Социокультурный аспект женских половецких погребений со статусными предметами / Т. М. Потемкина // Донецький археологічний збірник. – 2009–2010. – № 13/14. – С. 135.

24. Там само. – С. 136–137.
25. Там само. – С. 137.
26. Плетнева С. А. Женская половецкая статуя с ребёнком [Электронный ресурс] / С. А. Плетнева // СА. – 1974. – № 3. – С. 258–262. – Режим доступа: <http://kronk.spb.ru/library/pletnyova-sa-1974a.htm>
27. Скобелев С. Г. Подвески с изображением древнетюркской богини Умай / С. Г. Скобелев // СА. – 1990. – № 2. – С. 231.
28. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком); [пер. В.В. Яременка]. – К. : Рад. письменник, 1990. – С. 26.
29. Плетнева С. А. «Амазонки» как социально-политическое явление [Электронный ресурс] / С. А. Плетнева // Культура славян и Русь. – М., 1998. – С. 534. – Режим доступа: http://liberea.gerodot.ru/a_hist/amazon02.htm
30. Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов / Г. А. Федоров-Давыдов. – М., 1986. – С. 194.
- Стаття надійшла до редакції 10.09.2012.

О. О. Demidko

GENDER, SOCIAL STRATIFICATION IN POLOVTSI SOCIETY

The Polovtsi statues present men, which is in full compliance with their clannish patriarchal cults. The Polovtsi statues also represent women. Pictures of women via the female lineage, which is the ancestors' cult, is an unbelievable phenomenon for the patriarchal society that lives without the prejudices of matriarchy. There are standing, sitting and half-sitting statues. They are «clothed» in blouses, shirts and kaftans either with solid or with cut-in bottoms, holding crockery of various configurations with their arms half-bent. It is noteworthy that not only statues of women present breasts. Sometimes sculptures of men are also equipped with this symbolic accessory representing the power of the clan's patron who provides welfare and comfort. Especially frequent breasts on the man's body were on the territories where men-presenting statues were predominant. They all date back to the 13th century when the Polovtsi culture was coming to an end. At that time the Polovtsi were very tired of fighting the Mongol-Tatars. The sculptures were sure to aim to more vividly express the concept of the patron who gives the power, thus meaning the statues to present warriors or leaders. The sculptures of women are distinguished by headwear, jewelry and ornamented kaftans. The faces of some statues are crowned with horns which, according to ethnographers, along with the function of a decor, had a sacred meaning. They were likely to symbolize the bride. This assumption well resembles the Turkish wedding jump-game where the bride is considered to be like a sheep, whereas the groom and his friends are considered to be like wolves whose aim is to catch up to the bride. The sculptures presenting women in Polovtsi culture can probably present noble Polovtsi women, thus emphasizing the image of the clan's matron or even that of the lady warrior. Eventually, in determining the social stratification of Polovtsi society, we cannot consider men as the leading stratum. Equal to them are the women who were able even to defend their clan if necessary along with solving the household problems.

Key words: gender archeology, Kuman, a woman patron, warrior.